

УДК 342.4

К. О. Закоморна,
канд. юрид. наук, доцент
Національний університет
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»,
м. Харків

ПРО ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ «КОНСТИТУЦІЙНИХ ПЕРЕХОДІВ» У ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇНАХ СХІДНОЇ Й ПІВНІЧНОЇ ЄВРОПИ

Розглянуто концепцію конституційних переходів Х. Лінця й А. Степана. Розкрито особливості реконституціоналізації в постсоціалістичних країнах Східної й Північної Європи. Обґрунтовано причинно-наслідковий зв'язок між рівнем суспільної злагоди на фазі розробки і прийняття нової конституції і ступенем нормативності основного закону.

Ключові слова: концепція конституційних переходів, конституція, нормативність основного закону, суспільна злагода, реконституціоналізація, постсоціалістичні країни Східної й Північної Європи.

Одним з магістральних напрямків сучасних політологічних і правових досліджень є аналіз поставторитарного розвитку. Протягом 2-х останніх десятиріч особливу увагу зарубіжні й вітчизняні науковці (Г. Вайнштейн, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, Ю. Д. Древаль, А. Лейпхарт, А. Мазманян, О. В. Новакова, Д. Сарторі, А. Степан та ін.) приділяють специфіці демократичних перетворень на постсоціалістичному просторі. Вивчаючи природу соціальних зрушень етапу перехідного суспільства, більшість учених вбачають основний закон держави як центральний елемент системи трансформаційних заходів. Зокрема, вони підкреслюють, що конституція є системою цінностей і планом правового оформлення жит-

тя соціуму (К. Хессе), правовим порядком процесу державної інтеграції (Р. Сменд, Г. Неллер), проектом, обмежуючим і раціоналізуючим владу й гарантуючим свободу політичного життя (Х. Емке), юридичною формою захисту й мінімізації витрат для індивідів (Дж. Б'юнкенен і Г. Таллок), юридичною формулою відбиття філософії права певної епохи (А. М. Медушевский) тощо [Див.: 1, с. 57 – 63; 8, с. 20; 15, с. 20]. Незважаючи на важливість політичного аспекту суспільного життя, що міститься в основному законі, дослідники, як правило, переконані, що конституція більшою мірою є законом, ніж фундаментом політичної конфігурації, бо саме вона визначає, так би мовити, «правила гри», а не переможців або переможених і

виділяє контури політики, а не її зміст [1, с. 15].

Ми погоджуємося з думкою А. М. Медушевського про те, що вказане призначення верховного закону надзвичайно актуалізується під час деконституціоналізації (скасування старої конституції) й реконституціоналізації (запровадження нової). Адже ці фази якнайбільше визначають суть правового, в першу чергу конституційного розвитку [7, с. 59, 64]. Науковці визнають сам по собі факт прийняття конституції і чинником позитивного впливу на різні сторони життєдіяльності людини, зокрема, й на соціально-економічну, і кроком до демократичної організації суспільства, оскільки будь який основний закон тією чи іншою мірою передбачає обмеження (самообмеження) державної влади, створення можливостей саморегуляції громадських інститутів та установ [Див.: 6, с. 55; 10]. Розуміння епохальності цих подій ставить перед творцями конституції складне питання: яким чином збалансувати в її тексті прагнення різних верств населення й інтереси провідних політичних гравців, зберігаючи при цьому дух справедливості й реальність конституційних норм. В Україні на сучасному етапі виконання цих непростих завдань покладено на Конституційну асамблею [12]. Тому, думаємо, що висновки,

зроблені американськими науковцями Х. Лінцем та А. Степаном на підставі аналізу подібних процесів кінця ХХ ст., допоможуть уникнути стандартних помилок, що виникають у перебігу суттєвих трансформацій конституційного простору.

Зважаючи на це, за мету статті ставимо опрацювання концепції Х. Лінця й А. Степана про так звані «конституційні переходи», висвітлення особливостей моделей реконституціоналізації в постсоціалістичних країнах Східної й Північної Європи, виявлення причинно-наслідкового зв'язку між варіантом «конституційного переходу» й нормативним впливом основного закону.

Х. Лінць та А. Степан на прикладі країн Латинської Америки й Південної Європи виділяють 6 ключових моделей цих «конституційних переходів» [7, с. 81, 82]. З нашого погляду, їх опрацювання здатне пояснити специфіку конституційних перетворень і виникнення конституційних казусів у постсоціалістичних країнах Східної й Північної Європи. Виявлена Х. Лінцем і А. Степаном модель збереження на деякий час основного закону авторитарного режиму характеризується як позитивними, так і негативними наслідками. З одного боку, дія попередньої конституції забезпечує певне наступництво в розвитку політичної системи, а з друго-

го – одночасно приховує небезпеку «ефекту паралізації» переходу до демократії. Надійні результати реформ на ґрунті старого основного закону перспективні лише у випадку їх обмеженого проведення або ж за наявності в країні глибинних традицій конституціоналізму [6, с. 45].

Яскравим прикладом підтвердження наведеної гіпотези є конституційний досвід Угорщини, де громадська дискусія щодо перебудови суспільства втілилася в часткову ревізію Конституції 1949 р. (вона діяла до 1 січня 2012 р., коли набув чинності новий Основний закон держави). Незважаючи на те, що ця країна є членом ЄС і Ради Європи, угорська і світова громадськість оцінила теперішню Конституцію, як відкит до авторитарного минулого. Показово, що Верховний закон було розроблено і прийнято консервативною парламентською більшістю в рекордні строки, причому опозиція не була навіть допущена до процесу його опрацювання й ухвалення. За думкою аналітиків, положення нової Конституції забезпечують правлячій партії ФІДЕС (Угорський громадянський союз) можливість концентрувати владу в майбутньому [17]. Зокрема, вимога зібрати кваліфіковану більшість для прийняття багатьох важливих законів, право Бюджетної ради накладати в будь-який час вето на прийня-

тий парламентом закон про державні доходи й витрати, прерогатива президента розпустити законодавчу установу, якщо та не затвердить до 30 березня черговий річний бюджет, радикальні зміни організації роботи Конституційного суду тощо фактично знищують набір інститутів досягнення, так би мовити, соціально-го рішення [18].

У цьому зв'язку зауважимо, що в доктрині закріпилася точка зору, згідно з якою демократія надає засоби, які агрегують переваги індивідів у групове рішення. Нормативними критеріями соціального рішення визнані – нейтральність, анонімність і єдність. Професор політичної науки Університету Осло Я.-Е. Лейн підкреслює: щоб при прийнятті соціальних рішень ураховувалися названі критерії, не слід погоджуватися ні з голосуванням кваліфікованою більшістю, ні з одностайністю або індивідуальним вето, ні з диктатурою, ні з будь-якими правилами кворуму [5].

Варто наголосити, що стійке демократичне правління вимагає: а) фіксації «скромних цінностей, здатних розхолоджувати расову, етнічну, релігійну й іншу ворожнечу»; б) обмеження влади більшості в судовому порядку; в) надання кожній етнічній групі права накладати вето на репресивні заходи іншої групи [16,

с. 1660]. Отже, вказана процедура прийняття нового Основного закону Угорщини і зміст його новел закладають механізми, які в змозі порушити баланс у системі мінімальних демократичних інститутів і взагалі поставити під загрозу існування конституційної системи правління. Імовірно, ця Конституція 2011 р. стала віддзеркаленням браку і стійкого консенсусу в угорському суспільстві. З погляду дослідників, останні події (наприклад, скандал з приводу аудіозаписів прем'єр-міністра, що викликав багатоденні демонстрації й заворушення в Будапешті) свідчать про існування глибинних проблем процесу консолідації соціуму [1, с. 95]. Звідси зрозумілою стає й оцінка чинної Конституції як такої, що не спирається на широкий соціальний і політичний консенсус [4].

Відповідно до розглядуваної концепції про конституційні переходи поновлення попереднього демократичного основного закону дозволяє уникнути спорів про конституційні альтернативи й тим самим швидко вирішити проблему легітиматії нової влади, що аж ніяк не зараджує встановленню зв'язку з дійсністю. Нова модель реконституціоналізації потенційно може призвести до втрати відродженим основним законом його нормативної сили. Рівень нормативності конституції зумовлено як зв'язком з розвитком сус-

пільства, спонтанними силами й існуючими тенденціями, так і з рішучістю учасників конституційного життя реалізувати її зміст на практиці [15, с. 38]. Ця конституційна якість є дуже суттєвою, оскільки гарантує тривалу збалансованість правового порядку.

Модель «конституційного переходу» в постсоціалістичному регіоні демонструє досвід країн Балтії. У колишніх радянських прибалтійських республіках поряд з рішеннями про усунення з історії основних соціалістичних законів і поновленням довоєнних демократичних конституцій були ухвалені постанови про розроблення нових верховних законів. Ці кроки мали за мету підкреслити:

1) відродження незалежності держав. Так, за слушним твердженням В. Синкявічюса, регенерація Конституції Литви 1938 р. є символічним кроком, що означав поновлення історичної справедливості – ренесанс незалежної держави [13, с. 43];

2) обрання стратегії наступництва власного ліберального досвіду конституційного правління й відмови від радянської системи державності. Зокрема, в постанові Верховної Ради «Про конституційний розвиток Литовської Республіки» (1991 р.) проголошувалося завдання розробити нову Конституції з дотриманням історичної спадковості й віддзеркаленням нових суспіль-

них відносин. Логічним продовженням принципу наступництва є й текст преамбули цього Основного закону, схваленого на референдумі в 1992 р.: «... Народ засновує правовий фундамент держави на Литовських статутах і Конституціях Литовської Республіки» [3];

3) усвідомлення потреби виробити основний закон, який відбивав би реальний стан суспільних відносин.

У цьому зв'язку варто навести влучну думку професора порівняльного законодавства й міжнародного права університету Лапландії С. Ністен-Хааралі, що політики й законодавці Естонії передбачали неможливість у сучасному, більш прогресивному (з точки зору демократії) світі реставрувати довоєнні Конституції, особливо якщо країна прагне до Європейського Співтовариства [10, с. 159].

Серед інших варіантів конституційних переходів, запропонованих Х. Лінцем та А. Степаном, на особливу увагу заслуговує модель вільного утворення нового основного закону, заснованого на народному виборі, що втілюється в роботу конституційної асамблеї або в проведення референдуму. На відміну від аналізованих раніше країн, нова Конституція Болгарії була прийнята практично відразу (в 1991 р.) після так званої «оксамитової

революції». Нетривалість і відносна неконфліктність періодів деконституціоналізації й реконституціоналізації пояснюється також і глибокими коренями конституційних традицій держави. Для прикладу, конституційна історія Болгарії налічує 7 Великих народних зборів (1879, 1881, 1886 – 1887, 1893, 1911, 1946 – 1949, 1990 – 1991 років). У 1990 р. Народні збори (парламент країни) вніс поправки до соціалістичного Основного закону 1971 р., які скасували провідну роль комуністичної партії й запровадили принцип плюралізму всіх сфер життєдіяльності суспільства. Вводилося положення про необхідність опрацювання Великими народними зборами проекту нової Конституції. На розвиток даної конституційної норми в цьому ж році парламент прийняв Закон «Про вибори до Великих народних зборів» [2]. Роботу болгарської конституанти науковці розцінюють як старт демократичної консолідації соціуму. Приміром, М. Мілова називає Болгарію єдиною країною Східної Європи, що пов'язала перші демократичні вибори з розробленням нової Конституції [9]. А на думку Х. Лінця й А. Степана, навіть фіктивні конституції в умовах справжніх виборів стають реальними [Цит. за 6, с. 45].

Наведена практика реконституціоналізації свідчить про на-

явність у постсоціалістичних державах Східної й Північної Європи процесів, характерних і для моделей конституційних переходів, висунутих Х. Лінцем та А. Степаном. Разом із тим цілком логічною є тенденція деякого відхилення від, так би мовити, класичних варіантів, запропонованими цими вченими. Виникнення власних конституційних казусів у цих постсоціалістичних країнах викликано багатьма чинниками, адже специфіка конституційних переходів породжена потребою створення системи гарантій нормативної сили основного закону, дієвість якого безпосередню залежить від рівня досягнення політичної єдності на момент його розробки. На надзвичайність формування більш менш монолітної позиції різних «політичних акторів» у процесі реконституціоналізації вказує твердження й тих фахівців, які в цілому обстоюють постулати теорії індивідуалізму. Так, Я. І. Заславський, аналізуючи на сторінках монографії це вчення, підсумовує: незважаючи на те, що представники теорії індивідуалізму заперечують ідею так званої спільної волі, вони теж вважають за необхідне оперування правилами одностайності на стадії прийняття конституції, без чого неможливо створити реальний основний закон [1, с. 57 – 63].

У той же час закріплення в основному законі поступок за браком справжньої згоди і свободи вибору учасників не приносить позитивних результатів. Ще Ф. Лассаль підкреслював марність такої юридичної конституції й передрікав перемогу фактичної [Цит. за 10]. За оцінкою дослідників, проведення «круглих столів» у країнах Східної Європи, в рамках яких відпрацьовувалися прецеденти компромісу, забезпечило залишення перехідного процесу в легальних рамках. Разом із тим головною метою суб'єктів переговорів між різноманітними політичними силами стало забезпечення власного виживання [1, с. 90, 123]. Це пояснює присутність у більшості конституцій постсоціалістичних держав непослідовних, навіть суперечливих положень, наявність яких не сприяє ефективності конституційного регулювання. Болгарський учений С. Стойчев підкреслює, що Конституція 1991 р., як втілення компромісу між різноманітними політичними силами Великих народних зборів, містить внутрішню двоїстість формулювання. За приклад правознавець наводить ст. 8 Основного закону Болгарії, яка встановлює загальноприйнятий принцип поділу влади, але подальший аналіз конституційних текстів викриває низку невідповідностей у механізми його реалізації [13, с. 91].

Водночас, підкреслимо, що не варто вказані суперечливі конституційні приписи ототожнювати з так званими «конституційними антиноміями», характерними для будь-яких основних законів, оскільки внутрішній конфлікт об'єктивно виходить із протиріч норм про націоналізацію і право власності, про світський характер і свободу совісті та ін. [8, с. 21]. За влучним зауваженням науковців, для будь-якої ліберальної моделі конституціоналізму протиріччя – це неминуча умова, бо конфлікт між конституцією й суспільством, ідеалом і реальністю, а також запобігання примусу більшості стає важливою й передбачливою частиною кожної конституційної політики, що прагне до вираження національної ідентичності [16, с. 1657].

Наведені міркування дозволяють дійти парадоксальних висновків. По-перше, рівень подальшого нормативного впливу основного закону на суспільні відносини залежить безпосередньо від досягнутого консенсусу між різними політичними силами й рівня їх єдності на момент формування змісту конституції. По-друге, чим більше «політичних гравців» бере участь у процесі пошуку компромісу, тим більше буде норм останньої, які міститимуть нечіткі й неоднозначні формулювання. По-третє, постає проблема роз'яснення деяких розбіжностей, вирішення яких у

демократичних країнах покладається на інститут конституційного контролю. Надаючи офіційного тлумачення положенням основного закону, органи конституційної юрисдикції в такий спосіб намагаються перетворити його зміст без безпосередньої ревізії тексту. Отже, на етапі конституційного переходу право конституційного судочинства інтерпретувати верховний закон, з одного боку, дозволяє мінімізувати розрив між конституційною теорією і практикою, з другого – може привести до втрати реальних принципів конституційного правління й послаблення нормативної сили цього закону.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що в постсоціалістичних країнах Східної й Північної Європи основний закон держави є центральним елементом системи трансформаційних заходів життя суспільства й держави. Фази деконституціоналізації й реконституціоналізації визначають суть правового розвитку держави, оскільки досягнутий на них рівень громадської злагоди щодо закріплення напрямків внутрішньої й зовнішньої політики зумовлює нормативність основного закону. Дослідження перебігу анулювання старої конституції і запровадження нової надало можливості Х. Лінцю й А. Степану запропонувати концепцію «конституційних переходів», яка,

у свою чергу, допомагає осмислити особливості подібних процесів, що відбулись у країнах Східної й Північної Європи наприкінці ХХ ст.

Обрання в Угорщині варіанту збереження авторитарної Конституції забезпечило перехідному періоду тимчасову інституціональну стабільність. Згодом ця стратегія спровокувала перетворення конституційних положень у фіктивні і призвела до загострення спорів щодо встановлення нових спільних правил політичної гри, що з часом вилилося в акт прийняття недемократичного Основного закону.

Сприйняття країнами Балтії моделі регенерації, так би мовити, «дорадянських конституцій» допомогли відродити і розвинути власні загальновизнані ліберальні цінності, хоча й загрожувало відривом конституційного

процесу від реальності.

Ухвалення конститувантою нового болгарського Основного закону на початку перехідного етапу зародило консолідації соціуму і окреслило чіткі правові межі подальшої політичної боротьби. Разом із тим обмежені часові рамки й не завжди чесні наміри учасників болгарського конституційного процесу не дозволили політичним опонентам сформулювати по-справжньому одностайну думку щодо різноманітних проблем державного управління. У зв'язку із цим нормам Конституції Болгарії притаманні деяка невизначеність і суперечливість. У такій ситуації правильність тлумачення конституційних приписів залежить безпосередньо від ефективності роботи органу конституційного контролю, який у змозі впливати на ступінь нормативності Основного закону.

Список літератури: 1. *Ваславский Я. И.* Конституционные условия для демократии: Сравнительный анализ: моногр. / Я. И. Ваславский. – М.: МГИМО-Университет, 2008. – 192 с. 2. Закон за избиране на Велико народне събрание //Офіц. вебсайт Народних зборів [Electronic resource]. – Режим доступу: <http://www.parliament.bg>. 3. Конституция Литовской Республики 1992 г. // [Electronic resource]. – Режим доступу: <http://www.3.lrs.lt.pls/12.09.2009.12>. 4. *Лемак В.* Конституційна перезагрузка в условиях кризиса: венгерский рецепт для Украины / В. Лемак //Зеркало недели. Украина. – 2012. – № 13 // [Electronic resource]. – Режим доступу: <http://zn.ua/POLITICS/>. 5. *Лэйн Я.-Э.* Демократия и конституционализм / Я.-Э. Лэйн // Полис . – 1998. – № 6 [Electronic resource]. – Режим доступу:<http://www.polisportal.ru/> 6. *May В. А.* Конституционно-правовые преобразования и экономические реформы / В. А. Мау// Обществ. науки и современность. – 1999. – № 5. – С. 45 – 55. 7. *Медушевский А. Н.* Сравнительное конституционное право и политические институты: курс лекций / А. Н. Медушевский. – М.: ГУ ВШЭ, 2002. – 512 с. 8. *Медушевский А. Н.* Теория конституционных циклов: моногр. / А. Н. Медушевский. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2005. – 574 с. 9. *Мілова М.* Роль виборів у політичних процесах сучасної Болгарії / М. Мілова [Electronic resource]. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua>. 10. *Нистен-Хаарала С.* Сравнение политических органов конституций России и балтийских стран – культурная обусловленность и стечение обстоятельств / С. Нистен-Хаарала // Мир России. – 2004. – № 3. – С. 131 – 160. 11. *Овсепян Ж. И.* Развитие научных представлений о понятии и сущности конституции / Ж. И. Овсепян // Правоведе-

ние. – 2001. – № 5. – С. 24 – 36. **12.** Про Конституційну асамблею: Указ Президента України № 328/2012 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: // <http://www.president.gov.ua/documents/14752.html>. **13.** Синкявичюс В. Восстановление права собственности на национализированное имущество: опыт Литовской Республики / В. Синкявичюс // Правоведение. – 2005. – № 1. – С. 36 – 53. **14.** Стойчев С. Конституционно право на Република България. – [В 2-х ч. Ч. 2.] / С. Стойчев. – София: Siela, 2000. – 350 с. **15.** Хессе К. Основы конституционного права ФРГ: моногр. // К. Хессе. пер. с нем. Н. А. Сидорова. – М.: Юрид. лит., 1981. – 368 с. **16.** Forbath W. E., Sager L. Comparative Avenues in Constitutional Law: An Introduction // Texas Law Review. – 2004. – Vol. 82. – P. 1654 – 1669 [Electronic resource]. – Режим доступу: <http://www.texasrev.com>. **17.** Fundamental Law of Hungary [Electronic resource]. – Режим доступу: <http://www.parlament.hu/>. **18.** Scheppele K. L. Hungary's Constitutional Revolution [Electronic resource]. – Режим доступу: <http://krugman.blogs.nytimes.com/2011/12/19/hungarys-constitutional-revolution/>.

О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ «КОНСТИТУЦИОННЫХ ПЕРЕХОДОВ» В ПОСТСОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ СТРАНАХ ВОСТОЧНОЙ И СЕВЕРНОЙ ЕВРОПЫ Закоморная Е. А.

Рассмотрена концепция конституционных переходов Х. Линца и А. Степана. Раскрыты особенности реконституционализации в постсоциалистических странах Восточной и Северной Европы. Обоснована причинно-следственная связь между уровнем общественного согласия на фазе разработки и принятия новой конституции и степенью нормативности основного закона.

Ключевые слова: концепция конституционных переходов, конституция, нормативность основного закона, общественное согласие, реконституционализация, постсоциалистические страны Восточной и Северной Европы.

ABOUT SOME FEATURES OF THE «CONSTITUTIONAL TRANSITION» IN POSTSOCIALIST COUNTRIES OF EASTERN AND NORTHERN EUROPE Zakomornaja E. A.

The concept of the constitutional transition by J. Linz and A. Stepan has been proved. The features of reconstitutionalization in postsocialist countries of Eastern and Northern Europe have been exposed. The causal link between the level of social harmony at the stage of the development and adoption of a new constitution and the degree of normativity of the Supreme Law has been substantiated.

Key words: the concept of the constitutional transition, the constitution, the normativity of the Supreme Law, the social harmony, the reconstitutionalization, postsocialist countries of Eastern and Northern Europe.

Надійшла до редакції 18.09.2012 р.